

УДК 37 (09)(477)

© Без'язичний Б.І., 2015 р.

<http://orcid.org/0000-0003-4294-3966>

Б. І. Без'язичний

ІДЕЇ ЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ

У статті представлено аналіз розвитку ідеї етичного виховання особистості в спадщині українських мислителів від періоду Київської Русі до ХХ століття. Починаючи з Х століття, в Київській Русі поширюється і затверджується християнська ідеологія, яка здійснила визначальний вплив на розвиток філософської думки. Провідним напрямом української філософсько-педагогічної думки виступало духовно-моральне виховання. Значну роль у розвитку гуманістичних ідей в Україні в ХVI-ХVII століттях відіграли братські школи, які боронили православну віру, українські традиції та культуру, мову, громадянські права. Ці традиції були підтримані Ф. Прокоповичем, який прагнув звільнити етичну думку від схоластичного середньовічного догматизму, продовжували розвиватися в працях Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка та інших мислителів. Центральне місце в їхніх наукових і літературних трактатах займала проблема людини, життя якої розглядалося як вища цінність. Набула поширення ідея земного призначення людини, мети її земного існування, виховання духовно багатой, морально досконалої особистості та досягнення нею щастя.

Ключові слова: етика, виховання, мораль, моральність, гуманізм, духовність.

Б. И. Безъязычный. Идеи этического воспитания личности в украинском философско-педагогическом наследии. В статье представлен анализ развития идеи этического воспитания личности в наследии украинских

мыслителей от периода Киевской Руси до XX века. Начиная с X века, в Киевской Руси распространяется и утверждается христианская идеология, которая осуществила определяющее влияние на развитие философской мысли. Ведущим направлением украинской философско-педагогической мысли выступало духовно-нравственное воспитание. Значительную роль в развитии гуманистических идей в Украине в XVI-XVII веках сыграли братские школы, которые защищали православную веру, украинские традиции и культуру, язык, гражданские права. Эти традиции были поддержаны Ф. Прокоповичем, который стремился освободить этическую мысль от схоластического средневекового догматизма, продолжали развиваться в трудах Г. Сковороды, Н. Гоголя, Т. Шевченко и других мыслителей. Центральное место в их научных и литературных трактатах занимала проблема человека, жизнь которого рассматривалась как высшая ценность. Получила распространение идея земного предназначения человека, цели его земного существования, воспитания духовно богатой, нравственно совершенной личности и достижения ею счастья.

Ключевые слова: этика, воспитание, мораль, нравственность, гуманизм, духовность.

V.I. Bezuzychny. Ideas of a person's moral education in the Ukrainian philosophical and pedagogical heritage. The article analyzes the ideas of moral education of the individual in the heritage of Ukrainian thinkers of the period of Kievan Rus till to the twentieth century. From the tenth century, in Kievan Rus the Christian ideology that had the decisive impact on the development of the philosophical thought had been extended and approved. Spiritual and moral education was the leading direction of Ukrainian philosophical and pedagogical ideas. The significant role in the development of humanistic ideas in Ukraine in the sixteenth and seventeenth centuries was played by fraternal schools that defended the Orthodox faith, Ukrainian traditions and culture, the language, civil rights. These traditions, supported by F. Prokopovich, who sought to dismiss the ethical view from the medieval scholastic dogmatism, continued to develop in the works of G. Skovoroda, M. Gogol, T. Shevchenko and other thinkers. The central place in their scientific and literary treatises was taken by the human's problem, whose life was considered as the highest value. The ideas of the human's earthly destination, the purpose of its earthly existence, education of a spiritually rich, morally perfect personality and the achievement of the happiness have been spread.

Keywords: ethics, education, ethics, morality, humanity, spirituality.

Постановка проблеми. Інтеграція України в європейське співтовариство зумовлює потребу реформування всіх галузей суспільного життя, в тому числі й освіти. Перш за все, ці реформи мають бути спрямовані на формування духовно зрілої й етично вихованої особистості. Проте сучасна соціокультурна ситуація свідчить про недостатній рівень етичної культури значної частини

громадян, необхідного для здійснення важливих перетворень у різних сферах життя. Необхідність здійснення реформ в освіті, а також завдання відтворення і нарощування духовного потенціалу суспільства актуалізують проблему етичного виховання дітей та молоді.

Цінним джерелом етичних ідей слугує філософсько-педагогічна спадщина вітчизняних мислителів. Отже, дослідження проблеми етичного виховання молодого покоління вимагає звернення до надбань вітчизняної науки, накопичених протягом багатьох століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що сучасні підходи до історії етичного виховання пов'язані з іменами таких учених, як О. Васюк, Г. Васянович, А. Джуринський, М. Константинов, Д. Латишина, М. Левківський, Є. Мединський, А. Піскунов, Г. Сагач, М. Стельмахович, Т. Уракова, Д. Федоренко, І. Харламов, М. Шабаєва та інших дослідників. Аналіз праць учених дає підстави для висновку, що цінні ідеї щодо етичного виховання з'являються вже у творах періоду Київської Русі. Найбільш значні праці в історії вітчизняної філософської та педагогічної думки свідчать, що питання етичного виховання наявні в усіх педагогічних системах, бо питання поведінки особистості становили невід'ємний компонент будь-якої моделі освіти й були органічно пов'язані з цілями й завданнями виховання дітей та молоді.

Мета статті полягає в ретроспективному аналізі розвитку ідеї етичного виховання особистості у філософсько-педагогічній спадщині українських мислителів.

Виклад основного матеріалу. Організоване навчання дітей знатних осіб почалося з будівництвом церкви в Київській державі. Це знайшло відображення в письмових пам'ятках того часу, однією з яких є «Повчання Володимира Мономаха дітям».

Володимир Мономах, який боровся за зміцнення сім'ї, уважав приклад батьків найкращим виховним засобом. Із християнських заповідей, на його думку, досить виконати три, щоб вести добродійне життя: покаєння, сльози й милостиня. Особлива увага приділялася вихованню милосердя, співчуття. Виховання цих чеснот здійснювалося шляхом забезпечення дотримання таких правил: не мсти, терпи, сам допомагай скривдженим, сиротам, вдовам, хворого провідай, небіжчика проведь, ні єдиної людини не пропусти без доброго слова. Головними людськими якостями, які треба виховувати з дитинства,

Володимир Мономах уважав релігійність, повагу до старших, милість, самовладання, винахідливість, холоднокрівність у небезпечних ситуаціях і вміння дбайливо управляти своїм будинком [3, с. 90].

Значну роль у розвитку гуманістичних ідей в Україні в XVI–XVII століттях відіграли братські школи – Львівська, Київська, Луцька, Острозька та інші. Братства захищали православну віру, українські традиції й культуру, мову, громадянські права. Братські школи були доступні для всіх верств населення.

У братських школах України діти виховувалися в дусі національної гідності й волелюбності. Школи мали свій статут, який визначав цілі й завдання виховання дітей, обов'язки вчителів, учнів і батьків. «Учитель повинен і вчити, і любити дітей всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, які ходять по вулицях, просячи поживи. Учить їх, скільки хто по силах вчитися може, тільки не старанніше про одних, ніж про інших...» [5, с. 59]. Ці вимоги були продиктовані не тільки особливостями педагогічного процесу, а й загальною демократичною спрямованістю братських шкіл. На їхнє визначення вплинули й християнські ідеї рівності всіх людей перед Богом. Рекомендації про покарання також враховували етичний аспект: «Карати учнів, але не тиранськи, а наставницьки, не надміру, а по силах, не з буйством, а лагідно й тихо» [5, с. 59].

Найавторитетнішим представником філософії українського Просвітництва був Феофан Прокопович (1681–1736), із діяльністю якого пов'язаний різкий поворот до вивчення людини й природи. Він наголошував, що людина є знаменитішою, аніж саме небо, хоча й складається з однієї й тієї ж матерії. Цінними особистісними якостями людини Прокопович визнавав гідність, діловитість, освіченість і розум [4, с. 427–428].

Ф. Прокопович прагнув звільнити етичну думку від схоластичного середньовічного догматизму, порушував проблему свободи етики як науки, заявляючи про те, що етика має керуватися лише власним розумом, вивчати мораль та її закономірності.

Мислитель розмірковував над питаннями про існування світу та місця в ньому людини, але не в сфері надприродного, а на шляху вивчення самої природи людини та походження моралі людини як індивіда. У його працях значну увагу приділено поясненню сенсу життя людини, який, на думку вченого, полягає в праці, що наповнює життя людини. Уявлення Ф. Прокоповича про щастя, благо, добро,

зло нерозривно пов'язані з його роздумами про гармонію душі й тіла людини. На його думку, кінцевою метою всіх учинків людини має бути досягнення щастя.

Неоціненним джерелом етико-гуманістичних ідей є наукова спадщина Григорія Сковороди (1722–1794), адже його філософію по праву називають філософією серця, етичного гуманізму. Предметом його роздумів є Людина як емоційно-вольова істота, а провідною ідеєю філософії – самопізнання Людини. Філософ не просто стверджує думку про необхідність пізнання природи людини, а звертає увагу на пізнання природи людської душі з урахуванням факторів її формування – віри, надії, любові.

У контексті нашого дослідження звернення до наукової творчості Г. Сковороди зумовлено її морально-практичною спрямованістю, адже видатний філософ порушує такі важливі етичні проблеми, як пошук щастя особистості. Г. Сковорода бачить щастя людини в спорідненості та щирості. Ідея спорідненості полягає в тому, що тільки та людина може сподіватися на щастя, яка віднайшла себе в спорідненому світі, досягла душевного спокою. У кожної людини своя природа (індивідуальність), її можна пізнати, й обрати для себе заняття, споріднене з невидимою природою [4, с. 428–430].

На думку Г. Сковороди, основним етичним завданням людини є досягнення стану рівності з Богом. Це означає, що людина стає людиною тоді, коли вона звільнилася від суто зовнішніх характеристик і набула внутрішньої духовності. Однак це не означає, що індивідуальність людини зникає. Навпаки, вона зберігається, реалізуючи свої внутрішні можливості, набуває своєї значущості в процесі життя, морального вдосконалення, піднесення.

Проте в етичному вченні Г. Сковороди є суперечність, яка полягає в тому, що обожнення людини є водночас її приниженням. Ця суперечність зумовлена традиційним для християнської етики розумінням добра, згідно з яким спокій, мир серця можна досягнути лише на шляху самоприниження. Добром є страждання, слідування Христу. Тож основними заповідями Г. Сковороди є «самозменшення», «очищення», «спустошення» та й «убивання» себе самого або своїх пристрастей [1, с. 86–87].

Особливе значення вчення Г. Сковороди в розвитку української етичної думки полягає в тому, що його філософія є взірцем існування

філософії українського духу як динамічної, здатної до розвитку й постійного вдосконалення оригінальної системи поглядів, ідеалів, вірувань, надій, любові, честі, совісті, гідності й порядності; вона є своєрідним пошуком і визначенням українським народом свого місця в суспільно-історичному процесі, заклик до гуманізму, людяності [10, с. 186].

Наслідуючи Г. Сковороду, Микола Гоголь (1809–1852) убачає в людському серці «безодню незвідану», у якій щохвилини людина помиляється. Способом уникнення помилок, на думку М. Гоголя, є самовдосконалення, шляхом до якого є заняття улюбленою справою. Ця ідея є дуже близькою до ідеї «спорідненості» Г. Сковороди і відбиває таку ментальну властивість українського світогляду, як антеїзм (ідея про нерозривну єдність людини й природи). У дусі української ментальності М. Гоголь відтворює світ конкретного індивіда, особистості – неповторний, унікальний, наділений правом на власний моральний шлях і свободу [4, с. 436].

У світогляді Тараса Шевченка (1814–1861) центральне місце посідає проблема людини, життя якої поет розглядає як найвищу цінність. На його думку, життя прекрасне не саме по собі, воно має сенс як самоствердження, навіть через втрату волі, свободи. Життя Шевченко розглядає як живе почуття віри, надії, любові, добра, а добро – як справжнє й несправжнє. Справжнє добро в житті людини позбавлене корисливості, розрахунку, нещирості. Псевдодобро виявляється в удаваності, конформізмі, егоїзмі. У своїх творах Т. Шевченко доносить думку, що сенс життя – у творенні справжнього добра [1, с. 95].

Серед особистісних якостей людини Т. Шевченко найбільше цінував такі моральні чесноти, як доброта, щирість, сердечність, совість, гідність. Через любов, добро, совість, справедливість, гідність, честь людина прагне до моральної досконалості свого життя. Т. Шевченко був переконаний, що найбільшим виявом зла є смерть, особливо якщо вона набуває насильницьких форм. Поет уважав, що будь-яке насильство над людиною, а тим більше над усією нацією є аморальним, воно спотворює, убиває живе життя й має бути засудженим [1, с. 93, 96].

Боротьбу за справедливість, щастя й добро проти зла й насильства Т. Шевченко тісно пов'язував з ідеєю милосердя, яке розумів як істинно людське почуття, співчутливе ставлення людини

до людини, прагнення робити іншим добро, допомагати їм у боротьбі з горем, нещастям. Поет гнівно засуджував тих, хто принижує беззахисного, його гідність, кривдить, спричиняє муки та страждання. Милосердя визнавав вищою основою людської гідності, людських взаємин, учинків [8, с. 304.].

Значний вплив на розвиток вітчизняної педагогічної науки мали ідеї Миколи Пирогова (1810–1881), який виявив себе як педагог-реформатор, педагог-гуманіст. Він протиставив офіційному курсу освіти ідею загальнолюдського виховання, завданням якого було підготувати до суспільного життя високоморальну людину з широким розумовим світоглядом, виступав за забезпечення наступності навчання в школах різних ступенів.

М. Пирогов був прихильником розвивального навчання, тому наголошував на нерозривності навчання й виховання. Учений був переконаний, що школа зобов'язана готувати «істинну людину», з широкими науковими знаннями, високими моральними переконаннями, твердою волею, здатністю встояти проти «зваб сучасного суспільства», кар'єризму, особистої вигоди.

М. Пирогов обґрунтував свій ідеал високоморальної людини та доводив необхідність моральної освіти для всіх людей. Він завжди підкреслював, що першорядне завдання виховання – навчити бути людиною. Бути людиною – це значить навчитися з раннього дитинства підкоряти матеріальний бік життя моральному й духовному.

Значний вплив на розвиток ідей етичного виховання мали педагогічний досвід і літературна спадщина К. Ушинського (1824–1871). Основною метою педагогічного впливу він уважав виховання моральної людини – корисного члена суспільства, а в моральному вихованні головне бачив у тому, щоб «запалити в учневі природу серйозної праці». Учений зазначав, що виховання особистості суттєво залежить від правильної організації педагогічного процесу й від особистості вчителя, вплив якої на молоду душу становить «ту виховну силу, яку не можна замінити ні підручником, ні моральними сентенціями, ні системою покарань і заохочень». Народний учитель повинен увібрати в себе кращі риси народу й «освятити ці властивості світлом освіти» [9, с. 28–29].

К. Ушинський розглядав моральне виховання як складову частину гармонійного розвитку людини. Підтримуючи ідею виховного навчання, він доводив, що розмежування виховання та навчання позбавляє педагогічний процес цілісності й ефективності.

Серед завдань виховання К. Ушинський висував на перше місце формування моральних якостей людини, що прагне до високих ідеалів. Тому за головну мету виховання ставив виховання в особистості потреби до розвитку в собі моральної зрілості й активності.

Цінні етичні ідеї знаходимо у філософській спадщині Памфіла Юркевича (1827–1874). В основі його етичного вчення лежить концепція «філософії серця». На думку мислителя, центром будь-якого життя є серце, яке постає глибинною основою людської правди й морально-духовним джерелом діяльності душі. У переживаннях, відчуттях, реакціях, що становлять життя людини та її серця, відбивається індивідуальна особистість, де розум є лише вершиною, а не коренем духовного життя людини [1, с. 90].

На думку П. Юркевича, саме в серці зароджується рішучість людини до тих чи інших учинків, виникають наміри й бажання. Звідси про вчинки людини можна судити залежно від того, визначаються вони зовнішніми обставинами чи ж виникають із безпосередніх і вільних рухів серця. П. Юркевич зазначав, що людина здатна до моральної діяльності завдяки тому, що їй притаманна свобода: без свободи не було б відповідальності, а без відповідальності не було б моральності. Критерієм моральності є добре, розумне серце людини [12, с. 104–192].

Отже, важливим для нашого дослідження є висновок про те, що справи людини набувають високої моральної ціни, якщо вони здійснюються вільно, охоче, з любов'ю або від серця, сердечно. Водночас це не означає, що розум не відіграє ролі в поведінці людини. Наміри розуму можуть отримати моральний зміст тільки після того, як вже діємо й живемо за своїм моральним призначенням [11, с. 291].

Виразно етичною зорієнтованістю характеризується філософія Михайла Драгоманова (1841–1895). Як й інші мислителі того часу, він визнає людину найвищою цінністю, а вищим критерієм, згідно з яким мають поціновуватися міжлюдські й міжнаціональні взаємини, є ідея справедливості, яку може досягти вільна особистість. Шляхом вирішення цієї проблеми вчений бачив поширення просвіти, зміну інституцій, яка має привести людину до усвідомлення себе вільною й до розуміння принципу справедливості, служіння якому є її покликанням [2, с. 182].

Етико-антропологічне розуміння філософських проблем є характерним для творчої спадщини Івана Франка (1856–1916). Однією з провідних ідей митця була ідея героя, особистості, індивідуальності, який вільний у громаді, але не вільний від неї. Такий герой у І. Франка є ідеалом безмежної відданості народу, готовності віддати життя за щастя народу [2, с. 193]. Духовним ідеалом суспільства для І. Франка була вільна нація як культурний організм, що здатний до засвоєння загальнолюдських культурних здобутків, подолання духовного відчуження від національно-культурних традицій, збереження національно-культурної самобутності [1, с. 98].

Питання педагогічної етики знайшли своє висвітлення в роботах видатних українських педагогів А. Макаренка, В. Сухомлинського, творчість яких поєднувалася з глибоким теоретичним і практичним осмисленням проблем морального виховання, із дослідженням нових процесів, що відбувалися в радянській школі.

А. Макаренко (1888–1939), ґрунтуючись на власному практичному досвіді, розробив питання етичних відносин учителів з учнями, визначивши як педагогічно доцільне ставлення поваги й вимогливості. При цьому вимогливість, що розумілася ним як міра поваги, він уважав принциповою відмінністю радянської школи.

Новаторство А. Макаренка в осмисленні педагогічної моралі виразилося й у тому, що головним моральним ставленням він вважає довіру вихователя до колективу вихованців, обов'язок зміцнювати й удосконалювати колектив і зважати на його думку. У роботах А. Макаренка вперше поставлена проблема педагогічного колективу як вирішального чинника – суб'єкта навчально-виховного процесу. Опертя на єдність педагогічного колективу, яка визначає якість роботи, є відмінною рисою етико-педагогічних поглядів А. Макаренка. У своїх наукових працях видатний педагог вивчав питання колегіальності й персональної відповідальності, співдружності досвідчених педагогів і початківців тощо. Великого значення вчений надавав вихованню почуття обов'язку, відповідальності й дисципліни в колективі. Зауважимо, що педагогічний колектив і колектив дітей А. Макаренко вважав єдиним колективом. У підсистемі відносин «учитель – учитель» головними цінностями видатний педагог уважав єдність, взаємну допомогу та вимогливість, що визначають стиль, тон життя колективу. У підсистемі «учитель – учень» учений підкреслював цінність бадьорого настрою, готовності

до дій; почуття власної гідності, що базується на гордості за свій колектив; захищеності, що гарантує учневі допомогу та підтримку; відповідальності як фундаменту цієї роботи.

А. Макаренко підкреслював необхідність рівноправності вихователів і вихованців, яка б надавала їх взаємодії гуманістичного характеру, забезпечувала б права й свободи особистості. [6].

Великою цінністю в розробці моральних основ дисципліни є запропонована А. Макаренко система покарань і заохочень, система вимог, дотримання яких забезпечувало справедливість їх застосування. Він критикував уявлення про те, що «вчитель, який не карає учнів, – хороший», роз'яснюючи, що «покарання – це не тільки право, а й обов'язок у тих випадках, коли покарання необхідне» [6, с. 158].

Центральне місце в педагогічній спадщині В. Сухомлинського (1918–1970) посідає концепція гуманістичної педагогіки. Він звернув особливу увагу на ставлення вчителя до учнів, ретельно проаналізувавши роль любові й поваги до дітей у навчально-виховному процесі. Педагог застерігав від того, щоб колектив вихованців не заступив вчителю окремої дитини з її неповторним духовним світом.

Виховання всебічно розвиненої особистості В. Сухомлинський розглядав як єдність усіх його компонентів – розумового, морального, фізичного й естетичного. Моральне виховання він пропонував здійснювати шляхом ознайомлення вихованців із нормами загальнолюдської та національної моралі, пробудження моральних почуттів, вироблення моральних звичок. До наукового світогляду, стійких звичок високоморальної поведінки дітей, на думку педагога, можна приводити через вправи в моральних вчинках. Ідеал майбутнього збігався в нього із загальнолюдським гуманістичним ідеалом, який утверджувався протягом віків і поєднував любов і повагу до людини з боротьбою за торжество справедливості, розуму, гуманізму, непримиримості до зла [7, с. 445].

Найважливішим етапом у творчості В. Сухомлинського стали 60-70 роки. У цей період публікуються його монографічні роботи «Духовний світ школяра», «Формування моральних переконань молодого покоління», «Людина неповторна», «Моральний ідеал молодого покоління», «Народження громадянина», у яких він концентрує увагу на розумовому й моральному вихованні. Ці та інші наукові праці В. Сухомлинського збагатили концепцію виховання новими напрямками, серед яких чільне місце посіла педагогічна етика.

Висновки. Духовною основою етичної культури особистості є сукупний морально-етичний і педагогічний досвід людства, який відбито в наукових теоріях і способах мислення. Цей досвід дає можливість долучитися до життя й цінностей людського роду, вийти за межі життя однієї особи, розширити межі свого буття. Витоки ідеї етичного виховання особистості сягають глибоко в історію розвитку українського суспільства, його культури, в історію розвитку становлення етичних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васянович Г. П. Вступ до філософії : навчальний посібник / Г. П. Васянович. – Львів : «Норма», 2001. – 216 с.
2. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.) / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1993.
3. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : учебное пособие [для педагогических учебных заведений ; ред. академика РАО А. И. Пискунова]. – М. : ТЦ Сфера, 2001. – 512 с.
4. Історія філософії : підручник для вищої школи. – Х. : Прапор, 2003. – 768 с.
5. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – М. : Просвещение, 1982. – 447 с.
6. Макаренко А. С. Сочинения. В 7-ми т. / А.С. Макаренко – М. : Академия педнаук РСФСР, 1958. – Т. 1.
7. Максимюк С. П. Педагогіка : Навч. посіб. / С. П. Максимюк. – К. : Кондор, 2005. – 667 с.
8. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : Курс лекцій : навч. Посібник / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа; «Знання», 1999. – С. 304.
9. Ушинский К. О пользе педагогической литературы // К. Д. Ушинский. Собрание починений : В 11 т. – Т.2. – М. – Л. : Изд. Акад. Пед. Наук РСФСР, 1948. – 655 с.
10. Філософія : навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 1999. – С. 186.
11. Філософія : підручник / За заг. редакцією Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2001. – 672 с.
12. Юркевич П. Д. Из науки о человеческом духе // Юркевич П. Д. Философские произведения. – М. : Правда, 1990. – С. 104-192.